

Jelena Jablanov Maksimović
Fondacija Konrad Adenauer
Beograd

Pojam *Drugog* u pravoslavnom hrišćanstvu kao integrativni faktor suživota na prostoru bivše Jugoslavije

Apstrakt Rad se bavi pojmom *Drugog*/bližnjeg/brata u pravoslavnom hrišćanstvu i u raznim aktuelnim kontekstima kao što su odnos među ljudima, međureligijski dijalog i dijalog o prošlosti na prostoru bivše Jugoslavije, sa naglaskom na postkonfliktni period. U osnovi rada je analiza neprihvatanja *Drugog* i drugačijeg, straha i mržnje prema drugom, što se ne zadržava samo na čoveku kao pojedincu, već se reflektuje i na čitav(e) narod(e). Razmatra se i dijalog kao neizbežan činilac odnosa sa *Drugim*, suživota i pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije. Postavlja se pitanje mogućeg doprinosa pravoslavlja mirnom suživotu i očuvanju mira među narodima na pomenu-
tom prostoru danas.

Ključne reči drugi, pravoslavlje, bratoljublje, Jugoslavija, međureligijski dijalog, savladavanje prošlosti.

359

Uvod

Cilj ovog rada je da sagleda pojam *Drugog* (*bližnjeg*, *brata*) u pravoslavnom hrišćanstvu, kao i u aktuelnim kontekstima u kojima ovaj pojam može imati važnu ulogu u pomirenju i mirnom suživotu i opštem dobru naroda na prostoru bivše Jugoslavije. U pomenute kontekste spadaju svakako dijalog sa *Drugim* i *drugačijim*, model pokajanje–praštanje–pomirenje, odgovornost prema *Drugom* i za *Drugog*, ekumenski i međureligijski dijalog na našem prostoru, kao i razgovor o bolnoj prošlosti i njenom savladavanju.

Rad se sastoji iz dva dela. U prvom delu bavimo se samim pojmom *Drugog* i njegovim sinonimima (*bližnji* i *brat*) govoreći na taj način istovremeno i o *bratstvu*/*bratoljublju* kao o pojmovima koji su u osnovi pravoslavne teologije i Crkve kao zajednice. Čuveni pravoslavni teolog Radovan Bigović bavio se ovom temom u skoro svakom svom tekstu, tako da u radu koristimo prevashodno njegove tekstove ali i tekstove drugih pravoslavnih teologa iz Srbije i sveta. Bigovićev stav o *Drugom* izražen sledećim citatom nagoveštava u kom smer će ići naše razmatranje: „Za pravoslavnu teologiju svaki drugi čovek je neophodnost, brat, ikona Božija, najveća svetinja“ (Bigović 2000: 162). Rečeno se ne

razlikuje od „Ljubi bližnjeg svog, kao sebe samog“¹ (Mt. 22: 39), međutim, u praksi su prisutne razne devijacije pomenutog principa (kao i mnogih drugih) upravo kod pravoslavnih, te ima velike razlike između premisa *kako bi to trebalo da bude* i *kako je to zaista*, što je kontraproduktivno za samo pravoslavno hrišćanstvo.

S obzirom da pojam *Drugi* povezujemo sa pojmom *bližnji* i *brat*, istražujemo ko je naš bližnji u pravoslavlju, kakav odnos prema njemu (treba da) imamo, šta pravoslavlje nudi savremenom čoveku kao model opstanka u savremenom svetu i kako se sve pomenuto ogleda u kontekstu odnosa među ljudima.

360

Rad počinjemo pričom o Kainu i Avelju, koja nije samo priča o bratoubistvu ili ubistvu drugog čoveka, već i o neprihvatanju *Drugog* i *drugačijeg*, o strahu i mržnji prema Drugom i drugačijem, što se ne zadržava samo na čoveku kao pojedincu, već se reflektuje i na čitav(e) narod(e). U tom smislu u radu je obrađen i kontekst *Drugog* ili *bližnjeg* i *brata* na prostoru bivše Jugoslavije, na kojem žive isti oni narodi koji su nekoliko decenija živeli u „bratstvu i jedinstvu“ a onda vodili razarajući rat jedni protiv drugih. Pomenuti prostor, danas u nešto izmenjenim društvenim i duhovnim okolnostima, i dalje je zajednički prostor, ali svaki od ovde bivstvjućih naroda ima mnogo toga da raščisti sa samim sobom a onda i sa „komšijama“.

U drugom delu rada ispitujemo kako opisano shvatanje *Drugog* u pravoslavlju ima uticaja, ili može da ga ima, na međureligijski dijalog na prostoru bivše Jugoslavije danas, s obzirom da je religija na ovom prostoru imala, a i dalje ima, veoma važnu ulogu. Pokušavamo da sagledamo religiju/pravoslavlje kao vezivni faktor u dijalogu i suživotu naroda koji na ovom prostoru žive. Diskurs međureligijskog dijaloga izabrali smo iz razloga što je religija bila na razne načine prisutna u ratovima devedesetih u bivšoj Jugoslaviji (i kao integrativni i kao dezintegrativni faktor), tako da postoje mišljenja da su ti ratovi bili verski, kao i zbog činjenice da još uvek prevlađuje mišljenje među balkanskim narodima da verska pripadnost znači istovremeno i političku legitimaciju, što datira još iz vremena osmanske vladavine (Milićević 2010: 166; Bremer 2003: 14). S obzirom da se veliki broj građana u državama bivše Jugoslavije izjašnjava kao verujući i pripadnikom neke crkve ili verske zajednice, međureligijski dijalog smatramo relevantnim za mir i stabilnost u regionu.

1 U radu je korišćeno Sveto pismo Starog i novog zaveta u prevodu Đure Daničića, Vuka Stefanovića Karadžića i Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, po ispravkama i prevodima Svetog vladike Nikolaja, Glas crkve, Valjevo 2007.

U posljednjem poglavlju drugog dela govorimo o savladavanju prošlosti na ovom prostoru, uzimajući u vidu sve do sada pomenuto. Ovde postavljamo pitanje: kako prevazići nedavnu prošlost koja se kretala od zajedničke države pod sloganom „bratstvo i jedinstvo“, u kojoj su generacije „planski“ vaspitavane u ovom duhu, preko krvavih ratova kada su ti isti „bratski narodi“ bili međusobno najveći neprijatelji, sve do vremena kada su novonastale komšijske države upućene jedne na druge, ne samo iz ekonomskih već iz mnogih drugih razloga? Dijalog o prošlosti pokazuje se važnim za suživot među narodima koji i dalje na neki način žive *zajedno* ali i *jedni pored drugih*, pošto u svakoj od država ima pripadnika svih naroda. Pitamo se: da li upravo shvatanje *Drugog* kao bližnjeg i brata iz ugla pravoslavlja može doprineti boljem razumevanju, poštovanju i uvažavanju među ljudima, imajući pritom u vidu da je ovakvo shvatanje blisko i drugim konfesijama.

Kao prilog izloženih teza koristimo tekstove pre svega pravoslavnih teologa iz Srbije ali i iz drugih pomesnih pravoslavnih crkava, kao i dva intervjua koja smo obavili za potrebe ovog rada (Intervju I; Intervju II).

361

I

Prvo ubistvo u istoriji čovečanstva – neprihvatanje *Drugog*

Priča o Kainu i Avelju, koja se kao crvena nit provlači kroz čitav tekst i na taj način povezuje razne diskurse kojima se bavimo, relevantna je ovde ne samo iz razloga što opisuje prvo ubistvo u biblijskoj istoriji čovečanstva, koje je zapravo bratoubistvo, već i zbog drugih tema kao što su mržnja prema *Drugome* i neprihvatanje *Drugoga*. Bavljenje ovom biblijskom pričom odnosiće se upravo na ove diskurse, bez pretendovanja na teološko tumačenje same priče.

Braća Kain i Avelj su deca praroditelja Adama i Eve, Kainovo ime znači „dobitak“ a Aveljevo „taština“ ili plač, priviđenje (Sokolov 1992: 13). Ovu etimološku razliku ne treba zanemariti ni u kontekstu *drugosti* i *drugaćijeg*. Kain je ratar a Avelj stočar. S obzirom da su braća različitih zanimanja, a to može da implicira i različit status u društvu pa i sukob kultura, konkurenciju i mržnju prema drugačijoj kulturi. Kad su braća prinosila žrtvu Gospodu, Aveljeva je bila prihvaćena a Kainova nije, šta je naljutilo Kaina. Ne ulazeći u tumačenje prinošenja žrtve Bogu od strane Kaina i Avelja, ovde ćemo ukazati na prvu pojavu zavisti prema drugome

u ljudskoj istoriji i potkrepiti je citatom Jovana Zlatoustog: „Njegova [Kainova] srdžba proistekla je iz dva razloga: ne samo zbog činjenice da je on sam bio odbijen, nego i zbog činjenice da je dar njegovog brata bio prihvaćen“ (Rouz, internet). Kain je dopustio da ga obuzmu strah, ljubomora i nasilje što Gospod uviđa i opominje (čitavo čovečanstvo): „Što se središ? Što li ti se lice promeni? Jer ako činiš dobro, vedrinom blištaš. A ako ne činiš dobro, greh vreba kao zver, na pragu, ali se ne možeš odupreti“ (Post. 4: 7–8). Kain ubija Avelja, oseća krivicu (ali se ne kaje) i zna da će je nositi zauvek. Kainov znak je ostao na čoveku do današnjih dana.

362

U tekstu sa početka XX veka o političkom ubistvu, autor Milutin Jakšić poziva se takođe na priču o Kainu i Avelju i analizira ono šta prethodi ubistvu: „Kainu ne treba dokazivati, da Avelj nije kriv, da je naprotiv dobar i da je njegova žrtva Bogu ugodna, jer njemu je na brata baš to krivo, što je istoga žrtva Bogu ugodnija nego njegova. Kad je to razlog njegove zlovolje, onda što mu je brat bolji, tim mu je krivlji“ (Jakšić 1922: 600–601). Dakle, razlike medju braćom (ljudima) od početka čovečanstva izazivaju negativna osećanja i samo uz veliki trud ih se čovek može osloboditi. Jakšić analizira razlog za bratoubistvo podsećajući da je u vreme Kaina i Avelja bilo dovoljno mesta na zemlji, da su svi imali dovoljno mesta za život, „pa ipak bejaše starijem bratu tesno uz mlađeg“, što izazva ne samo zavist nego i „strah za vlast“ (Jakšić 1922: 17). U pomenutom kontekstu navodimo i direktan citat koji se odnosi na ratne sukobe: „Krvava je, nema sumnje, sva dosadašnja istorija čovečanstva, i kad smo se zanosili verovanjem, da je čoveštvo postiglo već vrlo visok stepen civilizacije, buknuo je rat, kakvog istorija roda ljudskog nije zabeležila“ (Jakšić 1922: 17).

O uticaju razlika među ljudima na njihove medjusobne odnose i opasnostima da se oni završe ratom bavio se i Radovan Bigović smatrajući kako ne treba „da dopustimo da se razlike pretvore u ratove, sukobe, razdore i raskole“, već smo dužni da „iako različiti, saradujemo, da se volimo i poštujemo, da svakog čoveka gledamo kao ikonu Božiju, kao Boga, i da ga ni za šta na ovom svetu ne žrtvujemo ili upotrebimo“ (Bigović 2000: 20). Slična mišljenja drugih pravoslavnih teologa iznosimo podrobnije u daljem tekstu.

Priča o Kainu i Avelju može se shvatiti i kao priča o nasilju među ljudima i narodima, ali i o sukobu čoveka sa samim sobom i sa *Drugim*, što je upravo sukob sa bratom, a ubistvo *Drugog* uvek bratoubistvo i „u

konačnom smislu, hristoubistvo i bogoubistvo, jer je ubistvo čoveka na sliku Božiju stvorenog“ (Blagojević, internet). Budući da ovu priču posmatramo u kontekstu odnosa prema *Drugome*, strah i mržnju navodimo kao prepreke za dijalog sa *Drugim*. Većito pitanje „Gde ti je brat Avelj?“ (Post. 4: 9) prati čoveka i danas, kao opomena da je odgovoran za *Drugog* i pred *Drugim*. U prilog tome navodimo reči patrijarha Srpske pravoslavne crkve Pavla: „Za hrišćanina svako ubistvo čoveka znači bratoubistvo, od prvog ubistva Avelja koje učini njegov brat Kain. I zašto ga ubi? Jer dela njegova behu zla, a brata mu pravedna. Od tada pa kroz celu istoriju bivalo je i biće da će se Kain dizati na brata da ga ubije. Da li ćemo biti Kain ili Avelj, da li će dela naša biti pravedna ili zla, to, u krajnjoj liniji, zavisi od nas, jer nam je Bog, pored drugih darova, dao i dar slobode. Ili ćemo ići putem dobra Njemu, ili putem zla suprotno od Njega“ (Patrijarh Pavle, internet).

363

Ko je *Drugi/bližnji/brat* iz ugla pravoslavnog hrišćanstva? – Crkva kao zajednica braće i sestara

Pravoslavno hrišćanstvo uči da je Bog ljubav a prvo određenje ljubavi kao „agape“ je zapravo čin „savršene dobrote radi drugoga“ (Hopko 1998: 97; Živković 2011: 43). Tako se u hrišćanskoj etici i pojmovi kao što su dobro i zlo tumače upravo kroz lični odnos čoveka sa drugim čovekom (Živković 2011: 43). Drugim rečima: „činiti sve moguće radi dobra drugih“ (ibid.). Posle ljubavi prema Bogu, najveća zapovest je ljubav prema bližnjem koja proističe iz ljubavi prema Bogu. Iz tumačenja priče o Kainu i Avelju videli smo da je naš bližnji zapravo naš brat, dok je ljubav prema bližnjem istovremeno i bratoljublje. „Ljubav prema bratu i prema bližnjem ne podrazumeva samo ljubav prema onima koji nas vole i koji su prema nama dobri“, kaže Tomas Hopko, „brat i bližnji uključuju i 'neprijatelje“ (Hopko 1998:104; Živković 2011: 43). Hristos to govori u Besedi na Gori: „Ljubite neprijatelje svoje, blagosiljajte one koji vas kunu, činite dobro onima koji vas mrze i molite se za one koji vas vređaju i gone“ (Mt. 5: 44). Onima koji sebe smatraju hrišćanima ovo bi trebalo da je smernica za ophođenje prema svim ljudima. Nažalost, svedoci smo da su u praksi stvari (bile) drugačije. Ovde je sasvim opravdano da se zapitamo da li su hrišćani iskreno spremni za *Drugoga/drugost*? „Bog nam je dao slobodu, mogućnost da život proživimo sa Bogom, ali i bez Boga ili protiv Boga“, no, podseća Bigović, oni koji sebe smatraju verujućima treba da žive onako „kako Sveta Trojica živi na nebu, tj. u ljubavi i harmoniji i između sebe i sa živim Bogom“ (Bigović

2000: 19). Trojični Bog je Bog odnosa u ljubavi. Otac, Sin i Sveti duh su u odnosu ljubavi a hrišćanima upravo taj odnos treba da bude neprikosnoveni uzor za odnos sa *Drugim*. Po hrišćanskom učenju do Boga se stiže upravo samo sa drugim čovekom i zato je drugi neophodan. Ni u liturgiji ne može da učestvuje samo jedan čovek ili više njih bez međusobne „komunikacije“. Iz toga sledi da je „drugi – moje postojanje“ (Milojkov 2009: 22). „Greh je ubeđenost da drugi nije potreban kako bi konkretna ličnost postojala. Sveti oci su iskonski greh nazivali samoljubljem. Samoljublje znači odvajanje od drugog, zatvaranje u vlastito sopstvo, pretvaranje ličnosti u individuu“ (ibid.). Iz svega rečenog se može zaključiti da pravoslavni hrišćanin ne može biti hrišćanin bez *Drugoga*. Poznata je hrišćanska izreka iz ranih vekova: *unus christianus nullus christianus*. Jedan od najuticajnijih savremenih pravoslavnih teologa Jovan Zizijulas smatra da je „drugost“ temeljni aspekt pravoslavne teologije a razumevanje drugosti povezano sa razumevanjem zajedničarenja i predstavlja danas imperativ u teologiji (Zizijulas 2011: 13–14). Po Zizijulasu je samo ljudsko postojanje „*definisano* drugošću“: „To je postojanje čiji indetitet nastupa samo i jedino u odnosu prema drugim bićima, Bogu, životinjama i ostatku tvorevine“ (Zizijulas 2011: 40).

Upravo zbog odnosa sa *Drugim*, sa bližnjim, u pravoslavlju se ljudsko biće vrednuje kao *ličnost*: „Čovek biva, postaje to što jeste (ličnost) ogleđajući se u *drugom* i naspram *drugog*, tj. bivajući sa onim koji on sam nije“ (Bigović 2000: 39). Sve ovo pomenuto uvodi nas u pojam zajednice u pravoslavlju, čime objašnjavamo i značenje pojma Crkva. „Hristova Crkva je 'novo društvo', zajednica slobodnih ličnosti koji samopouzdanje grade na Hristu. On im je merilo i kriterijum istine. Kriterijum i merilo za sve. Sjedinjenje i saradnja sa Svetom Trojicom i svakim drugim čovekom jeste cilj, interes i 'program' Crkve. Pri tom da se sve to ostvaruje nenasilnim putem. Drugi je brat, ikona Božija, apsolutna i nepopovljiva ličnost koja se ne može žrtvovati, čak ni za 'najsvetije ciljeve'. Nikada neprijatelj“ (Bigović 2000: 162–166). Crkva je stoga zajednica, skup ljudi sjedinjenih verom i „blagodatnim tajnama“ u Gospodu Isusu Hristu (Kalezić 2006: 102). Iz tog razloga su ljudi u Crkvi braća i sestre srođeni u duhu i stvarnosti sa Hristom, a ne braća i sestre po krvi i telu (ibid.). Ovome u prilog ide i uobičajeni pojam u Crkvi „braća i sestre“ koji upućuje na zajedništvo među ljudima i to je jedan od fundamentalnih činilaca pravoslavne eklisiologije (Intervju I). Tako pravoslavlje i danas nudi čoveku pomenuti model zajednice u kojoj su ljudi braća i sestre, kao jedan od mnogih modela u pluralističkom društvu. Na osnovu

rečenog očekuje se da se pravoslavni i ponašaju u skladu sa imperativom svoje teologije i tako posvedoče i doprinesu mirnom suživotu sa drugima i drugačijima.

Dijalog sa *Drugim* – neizbežan i neophodan

Videli smo kako pravoslavna antropologija i etika posmatraju *Drugog* i koliko je on značajan da bi čovek postao ličnost, jer čovek postaje ličnost ogledajući se i *odnoseći se* prema *Drugom*. Ono što je pored ljubavi takođe važno u odnosu sa *Drugim*, to je dijalog sa njim. Kada govori o dijalogu Bigović podseća da je identitet hrišćanstva i Crkve „zajednica, da je Duh Sveti 'duh zajednice', dijaloga, a ne samoće, izolacije i monologa“ (Bigović 2000: 45). „*Drugi* je za nas neophodnost, naše drugo ja, druga polovina našeg bića, uslov naše personalnosti i postojanja. Bez drugoga nema punoće egzistencije i ličnog identiteta. *Drugi* je za hrišćane ikona Božija, brat, najveća svetinja kojoj se ništa ne može pretpostaviti, koja se ni za šta, čak ni za najsvetije ciljeve, ne može žrtvovati“ (Bigović 2000: 29). *Drugi* nam je stoga neophodan da bismo bili mi, da bismo imali lik, da bismo postali biće i imali večni život i postojanje (ibid.). Iz ovog proizlazi da se bez *Drugog*, zapravo bez odnosa i dijaloga sa njim, ne može biti u punom smislu pravoslavni hrišćanin i zato čovek mora nastojati da do dijaloga dođe kako bi svedočio svoja uverenja. Da bi se došlo do kulture dijaloga, smatra Bigović, neophodna je promena „samog načina postojanja, promena duha, svesti, mentaliteta, karaktera, vrednosti, jednom rečju – radikalna promena našeg odnosa prema *drugom*“ (Bigović 2000:40). Čovek se mora potruditi da prevaziđe kainovsku srdžbu prema bratu, bez obzira na razlog te srdžbe, a brata da doživi kao Božju tvorevinu i svoj odraz u ogledalu.

365

Teolog starije generacije Dimitrije Kalezić takođe se bavi dijalogom neophodnim za odnos sa *Drugim*. On naziva dijalog „razgovorom“ i tvrdi da nije svaki dijalog razgovor. Po njemu, samo je „razgovor-dogovor“ dijalog, koji je „uzajamni odnos ljubavi, razumijevanja, širine...“ (Kalezić 2006: 213). Takođe smatra da pravoslavlje ima mnogo šta da pruži današnjem čoveku, pre svega spasenje, ali postavlja kritičko pitanje da li su oni koji sebe smatraju pravoslavnima i pripadnicima ove konfesije i Crkve u sve ovo „urasli iskreno i duboko“ (Kalezić 2006: 111). Ukoliko to nije slučaj, teško će doći do dijaloga u pravom smislu, odnosno do Kalezićevog „razgovora-dogovora“. Ono što prethodi dijalogu, čega smo se dotakli u analizi priče o Kainu i Avelju, to je bezuslovno prihvatanje *Drugog*. Bigović tvrdi da čovek, ako ne prihvati drugog ili druge i ako

se pred njim/a ne smiri, ne može ostvariti ni dijalog sa njim/a (Bigović 2000: 42). U ovom smislu on govori i o narodima, ne samo o pojedincu: „Ljudi i narodi koji su izgubili dar pokajanja, praštanja i pomirenja, ljudi i narodi koji su postali fanatični zatočenici svojih reči, stavova i uverenja, koji su gordi i osioni, kruti, koji su puni sebe i svoje veličine, željni gospodarenja i vlasti – nesposobni su za dijalog“ (ibid.).

Pokajanje–praštanje–pomirenje: model za suživot

366

Iz do sada rečenog o *Drugom*, proizlazi sledeća antropološka i sociološka smernica – praštanje, koja je za hrišćane takođe od velike važnosti. Hrišćanstvo, a samim tim i pravoslavlje, ne može se zapravo ni zamisliti bez praštanja. Praštanje je „rešenost da se iz vlastitog srca iskorene gnev i mržnja, i čak uništi svaka pomisao i želja za osvetom i odmazdom“ (Bigović 2000: 30; Stojanović 2006: 304–317). Pokajanje i praštanje su neodvojivi a zajedno su lek i izlečenje, pomirenje sa drugim, ponovno uspostavljanje komunikacije, ličnog odnosa, poverenja, saradnje i ljubavi (Bigović 2000: 30; Stojanović 2006: 162–166). „Cilj pokajanja i praštanja je pomirenje sa drugim, sa onim, sa kojim smo poremetili ili prekinuli odnos“ (Bigović 2000 :30). Pokajanje je ono čemu je i Kain mogao da pribegne kada ga je Gospd pitao za brata, ali je ovaj ljutito odgovorio: „Ne znam, zar sam ja čuvar brata svoga?“ (Post. 4: 10) Međutim, okrenuti leđa bratu u pravoslavlju ne postoji, ne opstaje, nije pravoslavlje. Pokajanje i praštanje nisu samo moralne, već i egzistencijalne kategorije, kojima se zaustavljaju i iskorenjuju „stihije zle volje koje postoje u svakom čoveku i svakom narodu“ (Bigović 2000: 27). Nakon pokajanja može se uspostaviti istinski mir, poverenje i saradnja među narodima, smatra Bigović. Pokajanje je usmereno na *Drugoga* jer je on za nas „neophodnost, naše drugo ja, druga polovina našeg bića“, naš brat (Bigović 2000: 29).

Upravo pomenuti obrazac mogao bi da se primeni na odnose u regionu bivše Jugoslavije, ali pre svega u svakoj državi ponaosob a tek onda u međusobnom odnosu. Iskreno govoreći, pravoslavni imaju šansu da svedoče upravo ovaj obrazac jer je on u temelju njihovog predanja i da potvrde kako nisu za samoizolaciju nego im je Hristos jedini uzor, čime postaju i sami uzor drugima. Upravo ovakvom filozofijom života, „unutrašnjom promenom duha“, narodi na prostorima bivše Jugoslavije mogu da promene poimanje sebe i drugog, a ne samo političkim i ekonomskim sredstvima (Bigović 2000: 32). Usudujemo se da kažemo da je

upravo ovakva promena potrebna i narodima Evropske unije, jer samo „Evropa sa dušom“² može biti mesto gde se sreću *drugosti* i *različitosti*.

Odgovornost prema bližnjem (i daljnjem) – karika koja danas nedostaje?

Bigović ukazuje najpre na odgovornost prema sebi i ljubav prema Bogu i bližnjem: „Dužni smo da volimo i služimo ne samo svoje prijatelje već i neprijatelje, a to pretpostavlja da prethodno iskorenimo zlo u sebi“ (Bigović 2000: 21). Baveći se problemom rata i nasilja teolog Ljubivoje Stojanović konstatuje da svaki rat počinje u čoveku a rasplamsava se među ljudima (setimo se ovde Kaina i njegove ljutnje.) Sukobe i neprijateljstva među ljudima Stojanović povezuje sa izgubljenom odgovornošću čoveka (Stojanović 2006: 304–315). U ovom kontekstu pominje Kainovu samovolju i Božiju opomenu bratoubici: „Ako ne činiš dobro, greh vrebao kao zver na pragu, ali se ne možeš odupreti“ (Post. 4: 7). Šta prethodi ubistvu videli smo u poglavlju o Kainu i Avelju. A šta prethodi ratu među narodima mogli smo videti iz primera ratova na jugoslovenskom prostoru.

367

O odgovornosti razmišlja i pravoslavni teolog nove generacije Blagoje Pantelić i podseća čitaoca lista *Pravoslavlje* na ovu karakteristiku hrišćanina: „Biti odgovoran znači biti čovek. Odnosno: biti hrišćanin, znači biti odgovoran. U hrišćanstvu se pored odgovornosti za sebe insistira i na *odgovornosti za druge*, pa čak, kao što je opštepoznato, i ako se radi o neprijateljima. U tome je hrišćanstvo nadjuridičko...“ (Pantelić 2012: 31). Pantelić kritikuje hrišćane kad prebacuju odgovornosti na drugog ili na „neke spoljašne okolnosti (tj. istorijske prilike)“ a naglašava da upravo pojedinac učestvuje u stvaranju istorije i da toga sam mora biti svestan (Pantelić 2012: 28). Ovde se uklapa misao Ivana Iljina da je „odgovornost čoveka u krajnjoj liniji uvek odgovornost pred Bogom“ (Pantelić 2012: 30–31). Ovakvo razmišljanje u kontekstu postkonfliktnog vremena na prostorima bivše Jugoslavije uliva veru da mladi naraštaji umeju/mogu da uče na greškama starijih. U svakom slučaju preuzimanje odgovornosti ne samo za sebe već i za *Drugog*, i te kako može da utiče na poboljšanje međuljudskih odnosa na ovim prostorima i šire. Iako je ovaj model pravoslavlja poodavno ponudilo, stiče se utisak da je „u narodu“ skoro jedva poznat.

² Naziv zbornika i predavanja Zorana Đinđića u izdanju Fondacije Konrad Adenauer.

II

Drugi kao brat u međureligijskom dijalogu i dijalogu o prošlosti

Ukratko o vezi religije i ratova devedesetih

368

Pošto se u drugom delu rada bavimo postkonfliktnim vremenom na području bivše Jugoslavije, podsećićemo ukratko na neke činjenice koje su prethodile posebno na ulogu religije. Neosporivo je da su se u Evropi početkom devedesetih godina XX veka odvijala dva vremenski paralelna a sadržinski dijametralno suprotna procesa koji će ostaviti velike i dugogodišnje posledice na sve narode aktere: ujedinjavanje Evrope i raspad Jugoslavije. Ovaj drugi proces ima dramatične posledice i u vreme nastanka ovog teksta, dvadeset dve godine nakon početka ratova i osamnaest godina nakon zvaničnog završetka potpisivanjem Dejtonskog sporazuma (1995). Vreme kada su se Muslimani, Hrvati i Srbi borili za opstanak golog života, i to posle petodecenijskog totalitarnog režima, a drugi narodi za „nadgradnju“ (Bigović 2000: 31) u smislu civilizacijskog napretka, utiče i danas na sve koji žive na prostoru bivše Jugoslavije i stvara dubok jaz i između „Balkanaca“ i „Zapada“. Tome su doprinele obe strane: i „Balkanci“ i „Zapad“. Odgovornost za taj jaz je podjednaka, kako „Balkanaca“ tako i „Zapada“. Vreme rata i neposredno posle rata, sve do danas, obeleženo je traganjem i/ili oživljavanjem nacionalnog identiteta (u svim bivšim jugoslovenskim republikama) koji je potiskivan godinama, čiji je sastavni deo i religija. Iz tog razloga mogli su se čuti, a čuju se i danas, stavovi da su sukobi na ovim prostorima imali mnoge odlike religijskih sukoba, odnosno da su bili religijski ratovi (Flere 2012: 8–24). U tekstu „Religijska dimenzija jugoslovenskih sukoba“ Milan Vukomanović smatra da je u jugoslovenskim sukobima, kao i u mnogim drugim sukobima, religija poslužila kao „pogodna *differentia specifica*“ uz pomoć koje su se lakše artikulirali „mnogo složeniji razlozi za konflikt“ (Vukomanović 2005: 127). On zastupa tezu da se religija pojavljuje u pomenutim sukobima kao značajan element etniciteta, te se zato sam rat doživljavao i kao međureligijski sukob (Vukomanović 2005: 128). Tumačeći sukobe na prostoru bivše Jugoslavije devedesetih godina čuveni rimokatolički teolog i dobar poznavalac pravoslavlja Thomas Bremer (Thomas Bremer) je zaključio: „Ratovi u bivšoj Jugoslaviji nisu bili ni verski, ni religijski. Verske zajednice su podlegle manipulaciji, i nisu imale potencijala da se tome suprotstave. Ne može se reći da su one odgovorne za rat, ali će zato u velikoj meri biti odgovorne za mir“ (Bremer 2003: 77, prevela autorka).

Bigović kritikuje ponašanje sva tri naroda u posleratnom periodu jer „pate od opakih bolesti – *nacionalnog samoljublja* (egoizma, nacionalizma) i *gordosti*. Svaki od njih smatra da će svoj nacionalni identitet ostvariti i sačuvati samo ako se odvoji od druga dva i ako ih se oslobodi“ (Bigović 2000: 31). Svako sebe smatra žrtvom, nadovezujemo se, a druge zločincima, odgovornost se ne pominje, a savladavanje prošlosti nije u upotrebi ni kao misaona imenica niti postoji u pomenutim društvima kao tema diskusije. Da li se zaista i dalje „ratuje srcem“, „otrovnim mislima i željama“ (ibid.)? Da li tu ima mesta opraštanju, prihvatanju drugog, suživotu? A neretko se postavlja i pitanje: da li je ikada i bilo pravog suživota, ako se sve završilo u krvi? Da li je dijalog i u ovom slučaju ono što „otkriva i stvara“ kao „primeren čovekovom ponašanju u zajedničkom životu“ (Čupić 2008: 81)? Šta religije mogu da učine da bi popravile ovu tmurnu sliku?

369

Veoma je zanimljivo postaviti na jednu stranu sve dosad pomenuto, a na drugu ono što propovedaju konfesije koje na prostoru bivše Jugoslavije uživaju veliko poverenje naroda koji tu žive. Videli smo šta pravoslavni teolozi misle o *Drugom* i odnosu prema njemu, kao i to da svedoče kako su praštanje, pokajanje i pomirenje jedini način da se svest „deprogramira i tako oslobodi raznih mitova pa i mita nacionalne države koja je „postala neka vrsta božanstva, nešto za šta treba žrtvovati sve“ (Bigović 2000: 32). U ovom delu rada razmatramo šta pravoslavlje, koje je u velikom procentu zastupljeno na ovom prostoru, može da ponudi današnjem čoveku u kontekstu pomenutog bekgrounda i naše teme .

Uloga međureligijskog dijaloga u /pomirenja među „bratskim narodima“ danas

U tekstu „Govor o drugom u kontekstu jugoslovenske krize“ iz 2000. godine Bigović je primetio da je „među narodima bivše Jugoslavije prekinut svaki dijalog, osim negativnog“ (Bigović 2000: 45), a mi se pitamo da li je i danas tako i šta se može učiniti da tako ne bude (i dalje/ponovo). Na osnovu rečenog o pojmu *Drugog* u pravoslavnoj teologiji, smatramo da crkve i verske zajednice na ovom prostoru mogu doprineti boljem razumevanju među narodima. Pominjemo inicijative raznih organizacija, prevashodno nevladinog sektora, za organizovanje skupova na kojima se učesnici iz zemalja u regionu susreću i upoznaju, vode *dijalog*.³

3 Primera radi pomenućemo samo neke: Međureligijsko vijeće u BiH (www.mrv.ba), Beogradska otvorena škola (www.bos.rs), Centar za istraživanje religije, politike i društva (www.cipd.rs), Hrišćanski kulturni centar (www.ccc.rs), Fondacija Konrad

Učesnici su uglavnom mladi ljudi koji nemaju mnogo prilika da sretnu različitost u svojim sredinama, ali i oni koji u svojim sredinama žive sa *drugačijima* i rado govore o svojim iskustvima. Upoznavanje, dijalog, razumevanje i saradnja na „ljudskom nivou“ mogu biti od velike koristi kako za svakog pojedinca tako i za društva i države u kojima žive.⁴ Uloga crkava i verskih zajednica je od neprocenjivog značaja jer su verske razlike na ovim prostorima prenaplašene, posebno su to bile u vreme ratova devedesetih. Svaka inicijativa za susretom, bilo ekumenskim ili međureligijskim, koja potiče od samih verskih zajednica primer je i drugim činionicima društva i države.

370

Jedan od revnosnih učesnika pomenutih skupova je i Davor Džalto koji smatra da je uloga crkava i verskih zajednica u postkonfliktnom društvu mnogostruka i to upravo zato što se one uglavnom pojavljuju kao faktori koji inspirišu a često i doprinose konfliktima (Intervju I). Džalto u svojim radovima, kao i u intervjuu koji smo vodili sa njim za potrebe ovog rada, posebno naglašava da Crkvu sa njenim učenjima i eshatološkom dimenzijom nije moguće poistovetiti sa konkretnim institucijama u „ovom svetu“, iako se ona zbog raznih istorijsko-političkih okolnosti često ponaša kao jedna od institucija „ovog sveta“ (ibid.). „Vraćajući se pak svojoj *biti*, i svojoj eshatologiji, hrišćanstvo i crkva mogu doprineti pomirenju i daljem unapređenju međuljudskih odnosa *potencirajući neka od svojih osnovnih učenja* [naglasila autorka]. Jedno od osnovnih učenja Pravoslavne crkve je da je svako ljudsko biće, bez obzira na rasnu, nacionalnu, klasnu, rodnu i bilo koju drugu pripadnost, ikona Božja i kao takvo najvrednije biće u kosmosu, jedinstveno i nezamenljivo“ (ibid.).

Bigović se takođe bavi važnošću međureligijskog dijaloga na eks-jugoslovenskom prostoru (Bigović je bio organizator i učesnik) i u tom smislu govori o tri misije Crkve: *unutrašnjoj, ekumenskoj i spoljašnjoj*. Upravo spoljašnja misija obuhvata učešće u međureligijskom dijalogu i bavljenje svim aktuelnim pitanjima, od procesa evropskih integracija i npr. odnosa prema ekologiji do pomirenja i pomaganja narodima da se očiste od viška istorije i tragične prošlosti.⁵ Pomenuta formula

Adenauer u Bosni i Hercegovini (www.kas.de/bosnien-herzegowina) i Fondacija Konrad Adenauer u Srbiji (www.kas.de/serbien). Postoje i mnogi zbornici sa međureligijskih i međuetničkih konferencija na prostoru bivše Jugoslavije koji sadrže veoma vredne tekstove na ove teme.

⁴ U prilog rečenom je i zbornik radova *Religije Srbije – mreža dijaloga i saradnje Beogradske otvorene škole*.

⁵ Uvodno predavanje Radovana Bigovića „Kako se nositi sa uspomenu? – Misija Crkve na Balkanu“ na XVI Akademskom savetovanju *Societas Oecumenica* održanom u Beogradu od 26–31. avgusta 2010. godine.

pokajanje–praštanje–pomirenje, sastavni je deo spoljašnje misije Pravoslavne crkve jer je istovremeno i „lek za bolna sećanja“ (ibid.) kojih na ovim prostorima nesumnjivo još uvek ima. Bigović misiju Crkve na Balkanu naziva i *misijom pomirenja* (ibid.).

Iako je doprinos crkava i vrskih zajednica nesumnjiv, morali bismo se i kritički osvrnuti na njihovo delovanje u javnosti. Kritika upućena konfesijama na Balkanu mogla bi biti u pogledu čestog nepoklapanja teorije i prakse, što najčešće zbunjuje i same vernike. U zvaničnoj teološkoj literaturi jedno piše, i to se prepričava i citira u tekstovima, a na delu je/smo nešto drugo. Džalto u tekstu o toleranciji i poštovanju *Drugog* kaže: „Izgleda da upravo hrišćani prečesto zaboravljaju da se ljubavi učimo ceo život i da se u njoj nećemo prestati usavršavati ni u Carstvu Nebeskom“ (Džalto 2011:13). Tekst zaključuje kritikom „da je odsustvo uvažavanja drugoga sasvim siguran pokazatelj naše udaljenosti od Carstva Nebeskog (ibid.). Ovde se sledeća pitanja sama nameću: Zašto današnji hrišćanin ispoljava dva vida svoje vere? Da li se svedočenje vere menja u zavisnosti od mesta gde se ispoljava: nedeljom u crkvi smo verujući/hrišćani a izvan nje građani, ili smo verujući uvek i svuda? Da li verujući znaju i prihvataju ono šta njihova vera uči? Ima li za hrišćane većeg i boljeg primera od Hrista? ⁶ Da li je ovo zaista vreme „hrišćanstva bez Hrista“ kako smatraju neki teolozi (Bigović 2000: 25)? Upravo svedočenje vere i njeno praktikovanje jeste osnova za suživot ne samo na planu pojedinaca već i naroda. Religija i politika ne moraju nužno biti u sukobu ako se stave u službu čoveka i na dobrobit društva. Da li nam nedostaje da *samo* još to shvatimo i prihvatimo a onda počnemo i da primenjujemo? Možda je ono što nam nedostaje upravo „delatna ljubav“, kako je definisao teolog Ljubivoje Stojanović (Stojanović 2009: 14). On naglašava u tekstu o bratskoj ljubavi da nije dobro ako čovek vidi „samo sebe i samo svoje potrebe“ jer se iz toga rađa osećaj ugroženosti od drugog, zatim zavist i tako se stiže do „napada“ na drugog (Stojanović 2009: 15). Može li se ovakav sled događaja preneti i na narode? U tom kontekstu Stojanović vidi „kainovski kompleks“ i danas jer „skoro niko nije spreman da prepozna, pohvali i primi delo drugog čoveka“, nego mu smeta što je drugi bolji od njega zato što sam nije spreman da uđe u „dobro stvaralaštvo“ koje je istovremeno i sastvaralaštvo sa Bogom (Stojanović 2006: 133).

⁶ Delimične odgovore na neka od navedenih pitanja, možda i na sva, dalo je istraživanje iz 2010. godine objavljeno u dva zbornika: Mladenović, Andrijana (ur.), 2011, i Jablanov Maksimović, Jelena (ur.), 2011.

Retorika zvaničnih pravoslavnih predstavnika u javnosti je danas takođe bitna ako je u duhu pomenutog izjašnjavanja o *Drugome*. Tome u prilog navodimo reči patrijarha Vartolomeja I u poruci šesnaestoj generalnoj skupštini Međuparlamentarne konferencije pravoslavlja (održanoj u Beogradu 2009. godine), da pravoslavlje veruje „da čovek bez obzira na boju kože, veru, rasu, narodnost i jezik, jeste nosilac lika Božijeg, naš brat ili sestra, ravnopravan član ljudske porodice“ i da pravoslavna crkva ujedno „naglašava, predlaže i promoviše svaki vid iskrenog i ozbiljnog dijaloga“, kako sa drugim crkvama tako i sa drugim verskim zajednicama i nosiocima politike (Vartolomej 2006: 6). Izjave pomirljivog i bratoljubivog tona, pogotovu ako su izgovorene na (zvaničnim i javnim) međunarodnim ili međureligijskim skupovima, ohrabruju i bude nadu ne samo kod verujućih jer se mišljenje Hansa Kinga (Hans Küng) da „bez mira među religijama nema ni mira među narodima“, ispostavilo i u našem slučaju tačnim (King 1995: 783).

Ličnim svedočenjem ekumenskog i međureligijskog dijaloga predstavnici crkava i verskih zajednica na Balkanu svedoče svoje *vjeruju*, utemeljuju ga i pokazuju vernicima da je *Drugi* zaista naš bližnji/brat i tako postaju njihov uzor i podrška da budu to što jesu u „ovom svetu“. Zvanični susreti predstavnika crkava i verskih zajednica u regionu privlače pažnju svih, od verujućih i neverujućih građana, preko medija i organizacija civilnog društva do političara. Primera radi navodimo susrete visoke delegacije Srpske pravoslavne crkve sa Rimokatoličkom crkvom i političkim vrhom u Hrvatskoj juna 2012. godine, što je bila poseta na najvišem crkvenom nivou do sada koja je izazvala veliku pažnju u celom regionu. Mediji su preneli jednoglasne ocene svih aktera da ova poseta „doprinosi miru, prijateljstvu među ljudima, verama i narodima“ (anonimni autor, internet).

Dijalog o prošlosti sa *Drugim/bratom*

Narodi u bivšoj Jugoslaviji nisu jedini bliski narodi koji su živeli zajedno a onda se „razišli“ voljom jednih ili drugih, međutim ono što karakteriše to razdvajanje upravo je krvavi rat koji je ostavio duboke ožiljke i mnoge još nezaceljene rane, što se odražava na živote svih koji na ovim prostorima žive. Neretko se postavljaju pitanja u vezi sa uzrocima ovakvog raspada i prelaska iz „bratstva i jedinstva“ u suštu suprotnost koja, stiće se utisak, traje i danas. Mišljenja su različita, od toga da je do ratova došlo usled političke i ekonomske krize koja je otpočela odmah nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine pa do stava da je upravo formula

„bratstvo i jedinstvo“ bila u suštini suprotna i pogubna upravo za bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti koji su živeli u jednoj državi (Intervju II). Antropolog Aleksandar Bošković smatra da su pomenuti ratovi proistekli „isključivo iz različitih i međusobno isključivih mitskih obrazaca, od kojih su se neki mogli tumačiti istorijom a neki psihologijom“ (Bošković 2010: 192).

O negativnoj ulozi mitova i politizacije religije u ratovima devedesetih govori i savremeni protestantski teolog Nikola Knežević koji se poslednjih godina intenzivno bavi temom pomirenja na Balkanu. On smatra da je u vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji „manipulacija svetim bila u službi podizanja nacionalne svesti, kreiranja novih kolektivnih identiteta, dekonstrukcije prethodnih tradicija i kreiranja novih“ (Knežević 2012: 113). Upravo kreiranje tih novih identiteta naglašavanjem religijskih ili lingvističkih razlika može biti smetnja stvaranju neophodnih procesa modernizacije, posebno konstruktivnijem suočavanju sa prošlošću, pre svega da bi se uspostavio trajni mir na trusnom balkanskom prostoru. Sve što se dešavalo devedesetih utiče i danas na život ljudi u novonastalim „jugoslovenskim“ državama. Ne postavljaju se samo pitanja u vezi sa prošlošću, već i u vezi sa budućnošću, ali da bi se išlo dalje mora se „rascistiti“ sa onim iz ne tako davne prošlosti, mora se sa tim suočiti. Na kraju krajeva mora doći do pomirenja. To *pomirenje* narodima na tlu bivše Jugoslavije danas je više nego *teško*, ali je neophodno, i neophodno je da sve strukture tome doprinesu: od zvaničnika i političara, preko školstva, nauke, civilnog društva, crkava i verskih zajednica do porodica, pri tome ne gledajući lični interes već opšte dobro. U tom smislu sledeći citat istovremeno opominje i podučava: „Najveća je krivica i najgora kob za pojedinca ili za narod, uverenje (vera) da nema krivice. Tada je to znak da su duhovne moći iscrpljene, da je ubijena svaka želja za promenom i preobražajem, znak potpunog predavanja i potčinjavanja prirodnoj stihiji 'večnog vraćanja istog'“ (Bigović 2000: 26).

Naša razmatranja pojma *Drugog* iz ugla pravoslavlja, odnosno Srpska pravoslavna crkva u našem kontekstu, treba i mogu da posluže kao primer doprinosa miru ne samo među svojim vernicima već i među svoj braći u Hristu i ostaloj braći avramovskih religija sa kojima ima nesumnjivo dosta sličnosti. Tu spada upravo dijalog o prošlosti. Uloga dijaloga u pravoslavnom smislu, kada se *Drugi* uvažava kao Božja tvorevina, kao bližnji ili brat bez kojeg *Ja* ne može da postoji kao celovita ličnost, srž je dijaloga koji se može uspostaviti i kojem bi trebalo težiti. Takav dijalog nije nepoznat ni katoličkoj crkvi, niti muslimanima i Jevrejima.

Pomenuli smo i međureligijske skupove u Srbiji i u drugim državama bivše Jugoslavije. Ti susreti/dijalozi ulivaju nadu da se prošlost može savladati, ali bez zajedničkih snaga celog društva i države a posebno bez političke volje i podrške i ovakvi skupovi puni nade ostaće samo – nada. „Mnogo je pitanja na koja treba dati odgovore, sačuvati se pritom od osuđivanja drugih, ne precenjivati sebe, shvatiti sopstvenu odgovornost i pružiti komšiji ruku, ma koje nacije, vere i boje bio“ (Fondacija Kornad Adenauer 2012: 4).

Zaključak

374

U ovom radu smo se bavili pojmom *Drugog* koji je sinonim za pojmove bližnji i brat u pravoslavnom hrišćanstvu. Iz analize pravoslavne antropologije i etike videli smo koliko je za ovu religiju važna ljubav prema *Drugom*/bližnjem//bratu, dijalog i zajednica sa njim. Pravoslavlje тумачи Crkvu kao zajednicu Boga i čoveka i celokupne tvorevine i samo u takvoj slobodnoj zajednici ljubavi čovek može da dostigne svoj lični identitet, samo u odnosu sa drugima i u zajednici sa njima, tako da „izvan zajednice sa Bogom i drugim ljudima nema spasenja“ (Džalto 2011: 100). Pravoslavlje nudi i model „pokajanje–praštanje–pomirenje“ koji bi trebalo da utiče na ozdravljenje kako pojedinca tako i čitavih naroda, samim tim je i osnova za miran suživot među ljudima u postkonfliktnom društvu. Ovaj model bi mogao biti prihvatljiv i u drugim konfesijama na ovim prostorima, jer im nije stran. Duhovno ozdravljenje svih pomenutih naroda je preko potrebno, a prihvatanje *Drugog* kao bližnjeg i brata i vođenje *bratoljubivog* dijaloga sa njim put je ka tome. Pravoslavni teolozi smatraju ovaj „recept“ za suživot neprikosnovenim „čak i onda kada, kao u ovoj našoj tragičnoj empirijskoj i istorijskoj stvarnosti, ne daju željene rezultate“ (Bigović 2000: 35). Jedno je sigurno: ne dozvoliti da se ponovi priča o Kainu i Avelju, ni u samom čoveku ni među narodima.

U drugom delu rada pokušali smo da sagledamo značaj *prihvatanja Drugog* kao neophodnost da se vodi uspešan ekumenski i međureligijski dijalog. Sve pomenuto *primenljivo* je u više sfera u kojima Pravoslavna crkva može da *misionari*, a jedan od načina je svakako međureligijski dijalog.

U preispitivanju i savladavanju prošlosti u regionu bivše Jugoslavije crkve i verske zajednice treba da imaju veliku ulogu (pored neprikosnovenih političkih činilaca). Ne samo što su one institucije sa najviše

poverenja građana u svim državama bivše Jugoslavije (sa izuzetkom Slovenije), već što je to i njihova obaveza i njihov poziv. One su uvek imale važnu ulogu. A ratovi devedesetih su, videli smo, naglašavali i verske razlike (Bremer 2003: 9). Od religija se ne očekuje da rešavaju društvene konflikte, ali se očekuje da doprinose prijateljstvu, poverenju, nestajaju mržnje.

Obrazovno-vaspitna uloga crkava i verskih zajednica na ovim prostorima može i treba da ima takođe veliku važnost. Ako je šezdeset godina socijalizma dovelo do toga da se ljudi odvoje od Boga, samim tim i od bližnjeg, onda je jasno šta crkve i verske zajednice treba da čine da se istorija ne ponovi. Mladi naraštaji takođe osećaju posledice svega pomenutog, te je korisno posebno se baviti njima. Podsećamo ovde i na *spoljašnju misiju* Crkve o kojoj je govorio Bigović. Misionarenjem, u koje spada i ekumenski i međureligijski dijalog, Crkva doprinosi upoznavanju, otklanjanju predrasuda i sticanju poverenja među narodima.

375

Ono što je narodima danas neophodno, pritom ne mislimo samo na komšijske ili „bratske“ narode već na sve narode, to je iskren i otvoren odnos ispunjen ljubavlju prema *Drugome* koji je istovremeno *bližnji* i *brat*. Tome u prilog navodimo citat kojim i završavamo ovaj rad: „Dijalog nije samo uslov boljeg odnosa među ljudima i narodima, uslov kvalitetnijeg i racionalnijeg življenja. *Dijalog je sam život*. Punoća, celovitost, radost, veličina i lepota života jesu u dijalogu“ (Bigović 2000: 43).

Primljeno: 15.03.2013.

Prihvaćeno: 13.05.2013.

Literatura

- Biblija (2007), Sveto pismo Starog i novog zaveta u prevodu Đure Daničića, Vuka Stefanovića Karadžića i Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, po ispravkama i prevodima Svetog vladike Nikolaja, Valjevo: Glas crkve.
- Bigović, Radovan (2000), *Crkva i društvo*, Beograd: Hilendarski fond.
- Bošković, Aleksandar (2010), „Međuetnički odnosi – perspektive i ograničenja“, u Bošković, Aleksandar, Jablanov Maksimović, Jelena (ur.) (2010), *Međuetnički odnosi u funkciji pomirenja*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Centar za politikološka istraživanja javnog mnjenja Instituta društvenih nauka, str. 191–197.
- Bremer, Thomas (2003), *Kleine Geschichte der Religionen in Jugoslawien. Königreich-Kommunismus-Krieg*, Freiburg – Basel – Wien: Herder.
- Čupić, Čedomir (2008), „Zašto su potrebni interreligijski dijalog i tolerancija“, u Đukić, Vesna (ur.) (2008), *Religije Srbije – mreža dijaloga i saradnje*, Beograd: Beogradska otvorena kola, str. 81–85.

- 376
- Dinđić, Zoran (2009), „Evropa s dušom“, u Popović, Aleksandra (ur.) (2009), *Evropa s dušom. Govori koji su odredili savremenu Evropu*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, Unija evropskih federalista, str. 165–177.
- Đukić, Vesna (prir.) (2008), *Religije Srbije – mreža dijaloga i saradnje*, Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Džalto, Davor (2011), „Od tolerancije i poštovanja do ljubavi“, *Pravoslavlje* 1059, str. 13.
- Džalto, Davor (2011), *PLUS ULTRA. Izabrani eseji o kulturi, komunikaciji i veri*, Beograd: Otačnik – Slovo ljubve.
- Flere, Sergej (2012), „Was the Bosnian War (1992–5) a full fledged religious war?“, u Knežević, Nikola/ Sremac, Srđan/ Golubović, Goran (ur.) (2012), *Demitologizacija religijskih narativa na Balkanu. Uloga religija u (post) konfliktnom društvu i procesima pomirenja na prostorima bivše Jugoslavije*, Novi Sad: Centar za istraživanje religije, politike i društva, str. 8–24.
- Hopko, Tomas (1998), *Pravoslavna vera*, IV knjiga: Duhovnost, Kragujevac: Kalenić.
- Jablanov Maksimović, Jelena (ur.) (2011), *Religioznost građana Srbije i njihov odnos prema procesu evropskih integracija*, Beograd: Hrišćanski kulturni centar, Centar za evropske studije, Fondacija Konrad Adenauer.
- Jakšić, Milutin (1922), „Političko ubistvo i revolucija“, u Lukić, Božidar D. (ur.) (1922), *Vesnik srpske crkve. Organ svešteničkog udruženja*, septembar–decembar, Beograd, str. 596–608.
- Kalezić, Dimitrije (2006), *Iz sociologije religije*, Foča, Beograd: Izdavački fond Arhiepiskopije beogradske-karlovačke i Pravoslavni bogoslovski fakultet Sarajevskog univerziteta.
- Knežević, Nikola (2012), „Od kosovskog mita do mita o hrišćanskoj naciji: od deprivatizacije do politizacije religije i bellum iustum koncepta u Srbiji i SAD“, u: Knežević, Nikola/ Sremac, Srđan/ Golubović, Goran (ur.) (2012), *Demitologizacija religijskih narativa na Balkanu. Uloga religija u (post)konfliktnom društvu i procesima pomirenja na prostorima bivše Jugoslavije*, Novi Sad str. 111–137.
- Küng, Hans (1995), *Christianity: essence, history and future*, New York: Continuum.
- Milićević, Vukašin (2010), „Da li je moguće 'monoteističko troglasje'?“, u Đukić, Vesna (ur.) (2010), *Iščekujući Evropsku uniju: stabilizacija međuetničkih i međureligijskih odnosa na Zapadnom Balkanu*, Beograd: Beogradska otvorena škola, str. 163–166.
- Milojković, Aleksandar (2012), „Gospode, nemam čoveka“, *Pravoslavni misionar* 328, str. 22–24.
- Mladenović, Andrijana (ur.) (2011), *Religioznost u Srbiji 2010: istraživanje religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija*, Beograd: Hrišćanski kulturni centar, Centar za evropske studije, Fondacija Konrad Adenauer.
- Pantelić, Blagoje (2012), „Vera i odgovornost u dobu bogoostavljenosti“, *Pravoslavlje* 1093, str. 28–31.
- Sokolov, Dimitrije (1992), *Biblijska istorija*, Beograd, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Stojanović, Ljubivoje (2006), *Hrišćani u svetu*, Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Stojanović, Ljubivoje (2009), „Bratska ljubav na delu“, *Pravoslavlje* 1110, str. 14–15.

- Vartolomej, konstantinopoljski (2009), „Rukovaoci i ekonomski Božijih dobara“, *Pravoslavlje* 115, str. 6–7.
- Vukomanović, Milan (2005), „Religijska dimenzija jugoslovenskih sukoba“, u Sitarški, Milan/ Vučinić, Marinko (ur.) (2005), *Vera-znanje-mir*, Beograd: Beogradska otvorena škola, str. 124–130.
- Zizijulas, Jovan D. (2011), *Zajednica i drugost*, Požarevac: Odbor za prosvetu i kulturu Eparhije braničevske.
- Živković, Ivica (2011), *Hrišćanska etika*, Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.

Internet izvori

- Anonimni autor, „Irinej s državnim vrhom Hrvatske“ (internet) dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=06&dd=08&nav_category=12&nav_id=616717 (pristupljeno 9. januara 2013).
- Blagojević, Jovan, „Vera kao (samo)žrtvovanje u Pravoslavlju“, (internet) dostupno na: <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/1058/tekst/vera-kao-samo-zrtvovanje/> (pristupljeno 9. januara 2013).
- Fondacija Konrad Adenauer: „Predgovor“ u katalogu izložbe: *MONUMENTI promenljivo lice sećanja – the changing face of remembrance* (internet) dostupno na: <http://www.ziviler-friedensdienst.org/sites/ziviler-friedensdienst.org/files/anhang/publikation/zfd-monumenti-717.pdf> (pristupljeno 1. aprila 2013).
- Patrijarh Pavle, „Molitve i molbe. Svako se drvo po svome rodu poznaje“, (internet) dostupno na: <http://www.glassrpske.com/drustvo/feljton/MOLITVE-I-MOLBE-Svako-se-drvo-po-svome-rodu-poznaje/lat/31438.html> (pristupljeno 9. januara 2013).

377

Intervjui

- Džalto, Davor, Centar za religijske studije Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd (intervju I, obavljen 1. marta 2013).
- Koprivica, Časlav, vanredni profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (intervju II, obavljen 10. januara 2013).

Jelena Jablanov Maksimović

Der Begriff des *Anderen* im Orthodoxen Christentum als integrierender Faktor für ein Zusammenleben im ehemaligen Jugoslawien

Abstrakt

Die vorliegende Arbeit beschäftigt sich mit dem Begriff des Anderen/Nächsten/Bruders im Orthodoxen Christentum sowie im Rahmen von verschiedenen aktuellen gesellschaftlichen und politischen Diskursen, wie z. B. zwischenmenschliche Beziehungen, interreligiöser Dialog oder der Dialog über die Vergangenheit in die Post-Konflikt-Periode auf dem Balkan. Die Überlegungen der Autorin basieren dabei auf einer Erörterung des Phänomens von Nicht-Akzeptanz des Anderen und des Andersartigen bzw. auf einer Analyse der Angst vor dem Anderen/Andersartigen und des Hasses ihm gegenüber. Von solchen negativen Einstellungen und Gefühlen sind im betreffenden Zusammenhang nicht nur Menschen als Einzelne betroffen, sondern auch ganze ethnische Gruppen und Nationen. Als einer der Schlüsselfaktoren bei der Beziehung zum Anderen, bei einem friedlichen Miteinander mit ihm und sogar bei dem Versöhnungsprozess im ehemaligen Jugoslawien wird dabei der Dialog verstanden und seine Bedeutung in dieser Rolle hervorgehoben. Erörtert wird außerdem die unterstützende Rolle, welche das orthodoxe Christentum bei der Entwicklung eines friedlichen Miteinanders sowie bei der Friedenserhaltung heute potenziell spielen könnte.

378

Schlüsselwörter Andere, Orthodoxes Christentum, Bruderliebe, Jugoslawien, interreligiöser Dialog, Vergangenheitsbewältigung.